

КРИМИНОЛОГИЯ

УДК 343.988(075)

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАНУ ТА ДИНАМІКИ ЛАТЕНТНОЇ ВІКТИМІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ КРАЇН СВІТУ

Інна ХРИСТИЧ,

кандидат економічних наук, доцент
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
старший науковий співробітник
сектора дослідження проблем злочинності та її причин
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України

SUMMARY

The concept of latent victimization population, its correlation is considered with the concept of victimology. The state of latent victimization of Ukrainian population and other states of the world on the modern stage and prospect of reduction to the volume of it is analyzed. Displace attention on the order of calculation of these indexes and insertion of it the real volume by means of different methods of calculation. Underline, which are different reasons and terms influence on the state of latent victimization population of country. Cited data the conducted questioning of citizens in 15 areas of Ukraine.

Key words: victimology, latent victimization, personality, victim of a crime, state, structure, dynamics of latent victimization.

АНОТАЦІЯ

Розглянуто поняття латентної віктимізації населення, її співвідношення з поняттям віктимності. Проаналізовано стан латентної віктимізації населення України й інших держав світу на сучасному етапі, а також перспективи зменшення її обсягу. Звернуто увагу на порядок обчислення цих показників і вставлення її реального обсягу за допомогою різних методів обчислення. Підкреслено, що на стан латентної віктимізації населення країни впливають різні причини й умови. Наводяться дані проведеного опитування громадян у 15 областях України.

Ключові слова: віктимність, латентна віктимізація, особистість, потерпілий від злочину, стан, структура, динаміка латентної віктимізації.

Постановка проблеми. У будь-якій країні світу велика увага приділяється питанню зменшення рівня злочинності. На жаль, в останні роки, незважаючи на значне щорічне зменшення чисельності населення в Україні, кількість зареєстрованих злочинів не зменшується. Так, у 2014 р. в Україні було обліковано 529 139 кримінальних правопорушень. За перше півріччя 2015 р. було обліковано 301 450 кримінальних правопорушень, порівняно з першим півріччям 2014 р. зменшення склало 1,4%. Зрозуміло, що при цьому кількість потерпілих від кримінальних правопорушень із року в рік не зменшується, хоча зараз офіційна статистична звітність про цих осіб не повідомляє.

Про реальний обсяг злочинності ми не маємо чіткого уявлення, тому не зовсім зрозуміло, якому обсягу явища необхідно протидіяти. Це пояснюється тим, що завжди існує певна кількість вчинених злочинів, які залишилися невідомими й не зареєстрованими з різних підстав. Існування цього феномена можна пояснити різними причинами. Одним із напрямів є зниження або зростання віктимізації населення країни.

Актуальність теми. Багатоаспектні проблеми латентної віктимології розглядалися в низці наукових праць вітчизняних вчених і представників ближнього й далекого зарубіжжя. Зокрема, це роботи Л.В. Багрій-Шахматова, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, О.І. Бойко, В.І. Борисова, В.П. Коновалова, М.І. Коржанського, О.В. Лисодеда, А.Л. Репецької, В.Я. Рибальської, Д.В. Рівмана, Д.А. Сорокотягіної, В.Я. Та-

ція, В.О. Тулякова, Л.В. Франка, В.С. Христенко, О.Ю. Юрченко, Р. Блек Борн, Дж. Мілль, Т. Мішель та інших учених. Проте, на жаль, у більшості публікацій проблемі латентної віктимізації населення тієї чи іншої країни не було приділено достатньої уваги.

Метою статті є аналіз стану й динаміки латентної віктимізації в Україні й інших державах світу. При цьому підкреслюється, що чинний порядок реєстрації й обліку кримінальних правопорушень не сприяє встановленню реальної кількості потерпілих від злочинів, що й зумовлює існування латентної віктимізації населення України. На жаль, багатьом державам світу це явище притаманне.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, створення віктимології пов'язується з іменами Г. фон Гентінга (1888–1974 рр.) та Б. Мендельсона (1900–1998 рр.). Інакше кажучи, її появу необхідно відносити до періоду з 1941 по 1948 рр., коли вони надрукували свої основні положення, хоча відомості про жертву злочину ми знаходимо ще в стародавніх міфах древньої Греції, а також у біблейських сюжетах.

Під віктимністю розуміється підвищена здатність людини в силу соціальної ролі та статусу, духовних і фізичних властивостей за певних об'єктивних обставинах ставати потерпілим [1, с. 8]. Особа не може не бути віктимною. Кожному індивідууму, кожній соціальній групі притаманний той чи інший рівень віктимності. Поняття «віктимізація» підкреслює підвищення або пониження рівня віктимності

кожної особи або соціальної групи в суспільстві. Тому існує трактування віктимізації як результату процесу перетворення особи або соціальної групи на жертву злочину (злочинних посягань) як на масовому, так і на одиничному рівні; перетворення їх у потенційну жертву [2, с. 3; 3, с. 8; 4, с. 80]. У сучасній українській кримінологічній літературі під латентною віктимізацією розуміють процес підвищення ступеня уразливості жертв латентних злочинних посягань перед повторним заповіданням їм шкоди злочинцями, а також збільшення ризиків злочинних посягань проти невизначеного кола людей. За формою прояву латентна віктимізація являє собою явище нереагування жертв та інших проінформованих осіб на відомі факти вчинення злочинів [5, с. 86].

У кожній країні існує латентна віктимізація населення, коли потерпілий від злочину в офіційних документах не враховується з різних причин. Деякі вчені та практичні працівники вважали, що введення нового кримінального процесуального кодексу (20 листопада 2012 р.) істотно вплине на зменшення латентної віктимізації населення України, проте, на жаль, цього не відбулося. В Україні такі дослідження також проводяться дуже рідко та в неповному обсязі. Тому скористатися офіційними даними дуже складно. Вивчення рівня латентної віктимізації населення в Україні проводиться безсистемно за рахунок окремих громадян і громадянських організацій.

Упродовж 2013–2014 рр. науковим творчим колективом сектора дослідження проблем злочинності та її причин Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса під керівництвом доктора юридичних наук Б.М. Головкина було проведено широкомасштабне всеукраїнське віктимологічне опитування громадян, у якому взяли участь понад 4 тисячі респондентів (4 279 громадян у 15 областях України). Дослідження проводилося з метою визначення орієнтованого рівня й обсягів латентної віктимізації в Україні, з'ясування чинників, що її продукують, а також аналізу її негативних наслідків для суспільства. Хоча і так зрозуміло, що поки існує досить значна латентна віктимізація населення країни, фактично неможливо мати уявлення про показники злочинності, як наслідок, дуже важко розробляти заходи протидії злочинності.

Як відомо, стан явища в кримінології визначається такими поняттями, як рівень, коефіцієнти, структура і його характер. Окремим показником є динаміка, яка характеризує основні тенденції зміни явища в часі. У цілому віктимізація аналізується за такими показниками, як рівень (кількість жертв злочинів, індекс віктимності), структура (розподіл за групами й видами злочинів, контингентом жертв, територіальною ознакою), динаміка (зміна рівня та структури в часі) [6, с. 214].

Рівень віктимізації населення в Україні залишається досить високим. Щороку лише від зареєстрованих злочинів страждають понад 340 тисячі осіб, що в розрахунок на 10 тисяч населення становить 75 осіб. Як зазначає В.О. Туляков, рівень віктимізації в середньому в 2–2,5 рази перевищує рівень зареєстрованої злочинності в Україні [6, с. 246]. За даними міжнародного віктимологічного опитування населення в Україні UNICRI протягом 1992–1996 рр. 68,1% респондентів були жертвами різних злочинних посягань, а в 1996–1999 рр. – 58,2% [7, с. 433]. Згідно з результатами віктимологічного опитування (у якому взяв участь автор статті) 4 279 громадян у 15 областях України (2012 р.) жертвами злочинів стали 37% респондентів. Це означає, що в Україні щорічно жертвами злочинів стає близько 1 мільйона 700 тисяч громадян [8]. При цьому дослідження «проблеми страху перед

злочинністю» показало, що щорічно (з 2000 по 2005 рр.) рівень стурбованості за свою безпеку не знижується. У середньому в Україні кожен четвертий громадянин побоюється стати жертвою злочину [9, с. 79]. У 2013 р. серед опитаного населення України 49,3% опитаних побоювалися зростання злочинності [10, с. 502].

Якщо звернутися до оцінки рівня латентної віктимізації населення Росії, то ми зустринемося з різними точками зору. Так, деякі автори вважають, що 20–30% дорослого населення в Росії латентно віктимізовані [11, с. 187], деякі вважають, що за крадіжками не з житлового приміщення, хуліганством та економічними злочинами – 90%, а за зґвалтуванням та катуванням 80% притаманна латентна віктимізація [12]. Такі наведені дані (їх розходження під час оцінки стану цього явища в межах однієї країни (Росії) свідчать про необхідність систематичного дослідження латентної віктимізації населення.

Найбільш розповсюдженими соціологічними методами для пізнання й оцінки рівня латентної віктимізації населення країни є методи масового опитування й анкетування. Цей метод найбільш універсальний. Його застосування дає змогу виявити думку респондентів про стан латентної віктимізації не тільки в регіоні в цілому, а й стосовно окремих територій і видів злочинів; із застосуванням комп'ютерних технологій дати системний аналіз з урахуванням впливу різних соціально-економічних факторів. Важливими соціологічними методами є аналіз повідомлень засобів масової інформації та спостереження за діяльністю в господарській, суспільній, державних сферах.

Загально відомо, що перше опитування жертв злочинів із метою визначення рівня кримінальної віктимізації відбулося на Сицилії в 1943 р. Після цього проведено більше 200 опитувань у 70 країнах світу. Більшість із них проводяться систематично. Нині під егідою державних органів (міністерств юстиції, міністерств внутрішніх справ, науково-дослідних інститутів кримінології) здійснюються на досить великих вибірках національні віктимологічні опитування у Великобританії, США, Австралії, Німеччині, Канаді, Нідерландах, Швеції, Швейцарії, Аргентині [13; 14]. Наприклад, в Австралії в 2000 р. опитуванням було охоплено 42 200 респондентів із 20 900 домогосподарств країни, в Англії в 2004–2005 рр. – 45 120 респондентів [15], у Шотландії в 2000 р. – 4 271 респондент [16].

Виходячи з усереднених за регіонами даних, отриманих під час таких опитувань, найбільшій віктимізації зазнає населення міст Латинської Америки (45,7% постраждало протягом року від якого-небудь із 11 злочинів) та Африки (36,2%). У Західній Європі, Новому Світі та Азії щорічно частка жертв від злочинів становить у середньому близько 20%, у країнах із перехідною економікою – 27%, що майже наближається до середнього показника у вибірці (28,4%). Результати віктимологічного опитування свідчать що, у Західній Європі небезпечними країнами з огляду ризику стати потерпілим від злочину були Англія та Уельс (26,4%), Шотландія (23,2%), Нідерланди (25,2%), Швеція (24,7%), Італія (24,6%), Мальта (23,1%), у Новому Світі – Австралія (30,1%) та Нова Зеландія (29,4%). Серед міст Азії високим рівнем віктимізації відрізняються індійські міста Мумбай (31,8%) та Нью Делі (30,5%); Латинської Америки – Буенос-Айрес, Аргентина (61,1%) та Богота, Колумбія (54,6%); Африки – Кампала, Уганда (40,9%) та Мопуту, Мозамбік (40,6%). Серед країн із перехідною економікою – Улан-Батор, Монголія (41,8%), Таллінн, Естонія (41,2%), Братислава, Словаччина (36% постраждалих від злочинів). За даними ICVS, в Укра-

їні в 1999 р. від побутової злочинності потерпіло 29,1% населення [17, с. 35].

Дуже важливими є показники структури латентно потерпілих. Насамперед необхідно звернутися до соціально-демографічної її характеристики. Так, згідно з даними нашого опитування серед потерпілих чоловіки склали 49,6%, жінки – 50,4%, що притаманне Україні, серед населення якого жінки складають більшість кількості. При цьому й попередні дослідження, яке проводилося за участю автора, характеризувалося такими ж статевими показниками. Хоча деякі вчені наводять й інші показники. Вважаємо, що в нашій країні цей показник обумовлено тим, що жінки є дуже активними в соціальному житті суспільства.

Серед потерпілих неповнолітні, згідно з результатами нашого дослідження, склали 9,2%; населення у віці до 30 років (молоді особи разом із неповнолітніми) – 67,1%. При цьому найбільшу питому вагу склали особи у віці від 19 до 24 років – 46,2%. Це пояснюється тим, що в цьому віці особи одночасно виконують декілька нових соціальних ролей (стають студентами, закінчують вищий навчальний заклад, починають працювати, деякі встигають змінити професію тощо), великою кількістю міжособистісних стосунків (створюють родину, народження дитини, розлучення тощо), що обов'язково призводить до збільшення матеріальних потреб. Усе це визначає, що особи цієї вікової групи частіше стають потерпілими від кримінальних правопорушень. У деяких випадках цьому сприяє й відсутність життєвого досвіду, що ускладнює в деяких випадках знаходження більш вірної поведінки, яка б виключала можливість стати жертвою.

Що стосується рівня освіти, то особи з вищою й неповною вищою освітою склали 76,1%. Це свідчить про те, що, на жаль, у нашій країні рівень профілактичної роботи проводиться не зовсім на належному рівні, а рівень освіти не є фактором, який дає змогу не стати потерпілим від злочину; тим паче, що особи без освіти та з початковою освітою склали, відповідно, 1,0%.

Відповідний і розподіл за родом занять: ті, які не працювали й не навчалися, серед потерпілих склали 6,4%; пенсіонери – 5,5%. Інші або працювали (48,6%), або навчалися (37,3%), або не вказали свого роду занять (2,2%). Щодо сфери праці (з тієї чисельності осіб, що працювали), то на державних підприємствах працювало 20,7% опитаних, у навчальних закладах – 5,7%, комерційною діяльністю займалося 33,1%, сільськогосподарським виробництвом – 2,7%, приватні підприємці – 22,9%, у сфері послуг – 11,1%; не вказали сферу праці 3,8% опитаних. Ці дані підкреслюють, що людина може бути потерпілою в різних сферах праці. Серед загальної кількості потерпілих було 10 працівників органів внутрішніх справ.

У структурі осіб, які є віктимно потерпілими від злочинів, можна розглянути також кримінально-правову характеристику. Найбільш розповсюдженими видами протиправних діянь були крадіжки – 54,7%; шахрайство – 9,2%; автотранспортні злочини – 8,5%; пропозиція або надання службовій особі неправомірної вигоди (хабара) – 7,2%. Це ще раз підкреслює, що на першому місці залишаються невідомими крадіжки. Насамперед це крадіжки кишенькові (26,9%), крадіжки з автомобілів, грошей або майна за місцем роботи (10,1%).

Динаміка завжди характеризує зміну явища в часі. Щоб отримати реальну картину такого складного явища, як віктимізація населення, необхідно проводити дослідження систематично в достатньо репрезентативному обсязі. На жаль, такі дослідження в нашій країні не проводяться. Досліджен-

ня, які проводить соціологічна служба Центра Разумкова раз у квартал, опитують 2 009 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України. У цьому році в опитування не входять територія Автономної Республіки Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитування відбувається за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будується як багатоступенева й випадкова з квотним відбором респондентів на останньому етапі. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайну-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95. Їх цікавить питання, якому з органів влади найбільше не довіряє населення. За цими показниками можна дійти висновку, що думки населення не покращуються. Тому вважаємо, що з урахуванням ситуації в країні навряд чи можна передбачати зміну віктимізації населення в сторону зменшення.

Що стосується нашого дослідження, то більшість із потерпілих були раніше не знайомі із злочинцем (81,5%), що характеризує, як правило, випадковість вчинення проти них злочинів. В інших випадках потерпілі були знайомі зі злочинцем – 11,9%, колеги по роботі – 3,0%; конкуренти – 1,7%; подружжя (у тому числі колишні) – 0,5%; родичі – 0,9%, близькі особисті стосунки – 0,5%.

На питання «Чи в подальшому Ви відчуваєте особисто небезпеку стати жертвою злочину?» більшість відповіла ствердно – 43,7%, ні – 54,9%, важко сказати – 1,4%. Ці дані, на жаль, свідчать про те, що дійсно особа, яка вже була жертвою злочину, передбачає, що знову може стати нею. При цьому необхідно підкреслити, що 29,4% осіб, коли раніше ставали жертвами злочину, зверталися до правоохоронних органів, а інші 70,6% і раніше не зверталися до них. При цьому на питання «Чи готові Ви повідомляти до правоохоронних органів про достовірно відомі лише вам факти вчинених злочинів, жертвами яких стали не Ви, а інші особи?» ствердно відповіли 61,4%.

На питання «Як Ви вважаєте, що вплинуло на обрання злочинцем саме Вас у ролі жертви злочину?» 27,0% відповіли, що це був випадковий збіг обставин, 24,9% респондентів – неухважність у громадських місцях щодо збереження особистих речей. Щодо перебування в нетверезому стані, то таких осіб було 6,1%.

Більшість (87,2%) протягом року стала жертвою злочину лише один раз. Проте до цього 42% ставали раніше потерпілими від злочинів. Більшість були потерпілими через три й більше років – 23,1%; два роки – 19,4%; один рік – 17,4%.

Проведене дослідження дає змогу зробити висновок, що найбільш віктимізованою соціальною групою в Україні є особи молодого віку з достатньо високим рівнем освіти та, як правило, раніше не знайомі зі злочинцем. При цьому більше ніж третина серед потерпілих стають ними неодноразово. У цілому можна казати, що зараз усім соціальним групам притаманний підвищений рівень віктимізації.

Зрозуміло, що на рівень віктимізації населення, особливо на її латентну частину, впливають багато різних причин та умов, передусім ті, які обумовлюють рівень життя населення країни. Так, статистична обробка даних засвідчила, що нерівність прибутків у суспільстві обов'язково підвищує ризик віктимізації від будь-якого злочину. Вивчаючи жертв злочину, не можна обмежитися вивченням індивідуальної віктимної поведінки. Необхідно з метою реалізації політики держави в розробці та впровадженні заходів протидії злочинності мати й виявляти прогностичну інформацію про можливі напрями розвитку окремих соціальних процесів, до яких відноситься віктимізація населення країни.

Необхідно звертати увагу на те, що латентна віктимізація охоплює не тільки потерпілих осіб, а також їх близьких, які знаходилися із жертвою в різних стосунках (родинних, трудових, духовних, соціальних), це так звані «рикошетні» жертви. При цьому завжди існує велика кількість осіб, які є носіями потенційної віктимності внаслідок своїх особистих властивостей, віку, особливостей службової чи іншої діяльності. Велике значення має менталітет населення в тому чи іншому регіоні світу. У деяких випадках особи не розповідають нікому про те, що стали жертвою того чи іншого злочину, а тим паче не звертаються до правоохоронних органів, побоюючись осуду зі сторони близьких і родичів, а також відповідних дій із боку правоохоронних органів. Тому можна вважати, що суспільство й держава в повному обсязі не мають жодного уявлення про стан і наслідки віктимізації населення.

Пошук нових методів запобігання злочинності примушує звернути увагу на латентну віктимізацію. Зміни, які відбулися й відбуваються в соціальній структурі суспільства, вимагають оновлення наукових методик; підвищення ефективності заходів запобігання злочинності, насамперед урахування всього спектра латентної віктимізації населення.

Усі прийоми й методи виміру латентної віктимності з урахуванням їх специфіки та сфери можливого застосування можна звести до груп. Перша група – це соціологічні прийоми й засоби: спостереження, опитування, анкетування, експертні оцінки, обстеження віктимізації населення, контент-аналіз засобів масової інформації, аналіз документів. Друга група – це засоби, які застосовуються в оперативно-слідчій діяльності. Третя група – економіко-правовий аналіз господарської діяльності. Четверта група – порівняльний аналіз показників статистичної звітності, службових документів.

Найбільш розповсюдженими соціологічними методами для пізнання й оцінки рівня латентної віктимності є методи масового опитування й анкетування населення. Цей метод найбільш універсальний. Його застосування дає змогу виявити думку респондентів про стан латентної віктимності не тільки в регіоні в цілому, а й стосовно окремих територій і видів злочинів; із застосуванням комп'ютерних технологій дати системний аналіз з урахуванням впливу різних соціально-економічних факторів. Важливими соціологічними методами є аналіз повідомлень засобів масової інформації та спостереження за діяльністю в господарській, суспільній, державних сферах.

У зарубіжних країнах в останні роки широко застосовується порівняльний аналіз рівня віктимізації населення як один із найбільш об'єктивних і вірогідних методів отримання інформації про стан злочинності в цілому, а також про злочинність проти особи.

Висновки. Латентна віктимність залежить від особистісних характеристик, соціального статусу людини, ступеня конфліктогенності ситуації для особи. Тому дати реальну оцінку стану латентної віктимізації населення можна за допомогою анонімного опитування громадян. Вважаємо, що Державній службі статистики України необхідно щорічно проводити загальнодержавне вибіркове обстеження рівня латентної злочинності, у якому буде можливість з'ясувати також стан латентної віктимізації населення країни, як це проводиться в більшості країн світу систематично. Необхідно приділити особливу увагу встановленню рівня латентної віктимізації населення, тому що без цього не можна розробляти та впроваджувати сучасні програми протидії злочинності. Як підкреслюють фахівці, на сьогодні можна констатувати, що в складних умовах переходу до ринкової

економіки нашій державі так і не вдалося забезпечити формування дієвої правоохоронної системи та правосуддя. Тому необхідно розробити та впровадити в практичну діяльність сучасні методики обчислення латентної віктимізації населення.

Список використаної літератури:

1. Франк Л.В. Віктимологія і віктимність. Об одном новом направлении в теории и практике борьбы с преступностью: [учебное пособие] / Л.В. Франк. – Душанбе, 1992. – 113 с.
2. Вишневецкий К.В. Место виктимологической теории в криминологии / К.В. Вишневецкий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.teoria-practika.ru.
3. Франк Л.В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии: [монография] / Л.В. Франк. – Душанбе, 1977. – 237 с.
4. Ривман Д.В. Криминальная виктимология: [учебник] / Д.В. Ривман. – СПб.: Питер, 2002. – 304 с.
5. Головкін Б.М. Поняття латентної віктимізації від злочинних посягань / Б.М. Головкін // Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол.: В.І. Борисов та ін. – Х.: Право, 2015. – Вип. 29. – С. 78–88.
6. Туляков В.О. Віктимологія (соціальні та криминологічні проблеми): [монографія] / В.О. Туляков. – О.: Юридическа література, 2000. – 336 с.
7. Костенко Н.В. Повсякденний ризик: динаміка злочинності / Н.В. Костенко // Костенко Н.В. Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / Н.В. Костенко; за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2001. – С. 430–445.
8. Головкін Б.М. Віктимізація населення в Україні: стан, детермінанти, запобігання / Б.М. Головкін // Теорія і практика правознавства. – 2014. – Вип. 2(6). – [Електронний ресурс] – Режим доступа: nauka.jur-akademy.ua/download/el_zbirk/1.2014npde.
9. Кримінальна віктимологія: [навчальний посібник] / [Є.М. Моїсєєв, О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін.]; за заг. ред. проф. О.М. Джужі. – К.: Атіка, 2006. – 352 с.
10. Українське суспільство 1992–2013 рр. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2013. – 566 с.
11. Ахмедшина Н.В. Криминологическая виктимология: современное состояние и перспективы развития: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Н.В. Ахмедшина. – Томск, 2010. – 210 с.
12. Алауханов Е.С. Криминология: [учебник] / Е.С. Алауханов. – Алматы, 2008. – 429 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum685>.
13. Cross-National Studies in Crime and Justice / ed. by D.P. Farrington, P.A. Langan and M. Tonry. – Washington: NCJ, 2004.
14. Ройбанд К.-Х. От истерии вокруг преступности к нормальному состоянию? / К.-Х. Ройбанд // Социологические исследования. – 2001. – № 11.
15. Nicholas S. Crime in England and Wales 2004–2005 / S. Nicholas, D. Povey, A. Walker, C. Kershaw // Home Office Statistical Bulletin. – 2005. – July.
16. The 2000 Scottish Crime Survey: Overview Report / Scottish Executive Central Research Unit. – Edinburgh: Crown, 2002.
17. Бова А.А. Соціологічні опитування потерпілих від злочинів в Україні / А.А. Бова // Український соціум. – 2006. – № 1. – С. 33–41.